

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ιωάννης Καραχρήστος και Παρασκευάς Ποτηρόπουλος*

Εισαγωγή Η Σμύρνη πριν το 1922

Τα κείμενα που δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο αποτελούν τα πρακτικά του διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου «Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922)», το οποίο διοργανώθηκε το διάστημα 20-23 Σεπτεμβρίου 2012 στον Υμηττό από το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και τον Φιλοπρόοδο Όμιλο Υμηττού με αφορμή τη συμπλήρωση 90 χρόνων από την καταστροφή της Σμύρνης.

Η πληθώρα των εκδηλώσεων μνήμης που έγιναν το 2012, με αφορμή τη συμπλήρωση 90 χρόνων από τη μικρασιατική καταστροφή, εγείρει ένα βασικό ερώτημα που αφορά στην ίδια την πρακτική, το περιεχόμενο και τη λειτουργία στη δημόσια μνήμη (Bodnar, 1994) των επετειακών εορτασμών συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων.

Η επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής για τον επετειακό εορτασμό είναι αποτέλεσμα της «μνημονικής κρίσης» (Terdimann, 1993· Ricoeur 2013 [2000]) που ξεκίνησε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 και συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας, και έχει ως αποτέλεσμα την ιδιαίτερος αυξημένη τάση κατάθεσης μαρτυριών που συνδέονται με τη Μικρά Ασία (Karachristos and Warlas, 2014: 47). Μια πρώτη αιτία αυτής της μνημονικής κρίσης είναι η βιολογική γήρανση και η σταδιακή εξάλειψη της «πρώτης γενιάς» προσφύγων, γεγονός που έθεσε με επιτακτικό τρόπο την ανάγκη άμεσης συγκέντρωσης των σχετικών μαρτυριών. Επιπρόσθετα, η σταδιακή εδραίωση των Μικρασιατών, κυρίως των απογόνων τους, στην ελληνική κοινωνία και η συνακόλουθη ανάπτυξη από αυτούς μιας ισχυρής μικρασιατικής ταυτότητας συνοδεύεται από την πολιτισμική πια ανάγκη αναζήτησης της προσωπικής και τοπικής ιστορίας και πολιτισμού, σε μια προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού αλλά και οριοθέτησης της προσφυγικής ταυτότητας. Η ανάγκη αυτή εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της ανακάλυψης της τοπικότητας και της κοινότητας σε μια παγκοσμιοποιημένη εποχή (Bauman, 2002: 356· Appadurai, 2014: 250-272) και στην περίπτωσή μας υποστηρίζεται και ενισχύεται από τη δράση των μικρασιατικών συλλόγων¹. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε τον ρόλο που τόσο η μικρασιατική καταστροφή όσο και η γενικότερη πολιτική εθνοτικών εκκαθαρίσεων που ακολούθηθηκε κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο δραματίζουν κατά καιρούς στην εσωτερική πολιτική σκηνή αλλά και στην εξωτερι-

* Ερευνητές, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, της Ακαδημίας Αθηνών

1. Την επίδραση των συλλόγων στη διαμόρφωση της προσφυγικής διάστασης στις ταυτότητες των νεότερων γενιών έχει αναδείξει η Μαρία Βεργέτη (1994: 236-239, 260-264).

κή πολιτική του ελληνικού κράτους. Αυτή η μνημονική στροφή θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας νέας «αφήγησης» (Λυοτάρ, 1993: 62-71) για το παρελθόν του ελληνισμού (Liakos, 2007: 214-215), όπου η Μικρά Ασία διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο.

Οι ιστορικές επείκει, πέραν του παρελθόντος, αφορούν άμεσα και το παρόν. Εφόσον, λοιπόν, οι σύγχρονες κοινωνίες αποδέχονται την ανάγκη ύπαρξής τους, καθίσταται απαραίτητος ένας σοβαρός αναστοχασμός πάνω στον τρόπο με τον οποίο αυτές επιδρούν στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης².

Θεωρείται δεδομένο ότι η μικρασιατική καταστροφή αποτελεί σημείο αναφοράς στην πρόσφατη εθνική μας ιστορία, οι συνέπειές της επηρεάζουν τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και η θέαση του μικρασιατικού ελληνισμού είναι αδύνατο να αποσπασθεί από τις διαδικασίες ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, την προσφυγική ταυτότητα και μνήμη και την Καταστροφή. Επομένως, η συνολική επιστημονική διερεύνηση του πολιτισμού και της ιστορίας της Μικράς Ασίας εξακολουθεί να παραμένει ζητούμενο, παρά τις μεμονωμένες, πραγματικά αξιόλογες, μελέτες που έχουν δει το φως της δημοσιότητας τα τελευταία χρόνια³.

Ξεκινώντας από τον Μεσοπόλεμο, διαμορφώθηκε σταδιακά η προσφυγική μνήμη μαζί με μια ιδιαίτερη μνημονική κουλτούρα (Βαρλάς, 2003), η οποία κινούμενη ανάλογα με τις περιστάσεις μεταξύ της «επικοινωνιακής» και της «πολιτισμικής μνήμης» (Assmann, 1992) οργάνωσε το μνημονικό αφήγημα της Μικράς Ασίας. Όπως συνέβη και σε άλλες ανάλογες περιστάσεις (Loizos, 1981), το αφήγημα αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό νοσταλγικό (Λιάκος, 2011) και καθορίστηκε από τις ανάγκες που καλούνταν να εξυπηρετήσει στο εκάστοτε παρόν των προσφύγων. Έτσι, λοιπόν, η φυγή σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν στις «χαμένες πατρίδες» λειτουργούσε ως διέξοδος από ένα δύσκολο παρόν στους προσφυγικούς συνοικισμούς, συνέβαλλε στη συγκρότηση μιας μικρασιατικής ταυτότητας για την οποία θα μπορούσαν να νιώθουν περήφανοι, δημιουργούσε δεσμούς και ενίσχυε την κοινωνική συνοχή της ομάδας των προσφύγων και τους προσέφερε χρήσιμα όπλα στην πολιτισμική αντιπαράθεση (Κατσάπης, 2003: 113-120) που είχε ξεσπάσει μεταξύ εκείνων και των γηγενών.

2. Αυτή την απάντηση είχε δώσει ο Michael Mitterauer (1999 [1998]) στο ερώτημα «γιατί γιορτάζουμε την ιστορία;», βασιζόμενος στην κριτική ιστορική ανάλυση μιας σειράς, ευρωπαϊκών και μη, ανάλογων παραδειγμάτων. Ένα ερώτημα που είχε τεθεί με αφορμή την ανακήρυξη του έτους 1996 ως επετειακού, αφιερωμένου στα 1.000 χρόνια του αυστριακού κράτους. Γενικότερα για το ζήτημα των επετείων και των τελετών για τη μνημονική συγκρότηση και λειτουργία βλ. Connerton (1989), Gilis (1994), ενώ ειδικότερα για την καθιέρωση του εορτασμού της εθνικής επετείου του 1821 βλ. Κουλούρη (2012), όπου και σχετική βιβλιογραφία για το θέμα. Ο John Linströth (2002) βλέπει τις επετείους ως ιστορικές επιτελέσεις του παρελθόντος, η μορφή και το περιεχόμενο των οποίων καθορίζεται κάθε φορά σε μεγάλο βαθμό από τα ενδιαφέροντα και τις επιδιώξεις των κοινωνικών υποκειμένων και τον τρόπο που αυτά ερμηνεύουν το παρελθόν.
3. Βλ. ενδεικτικά Αναγνωστοπούλου (1997), Εξερτζόγλου (2010), Σμυρνέλη (2008), Georgelin (2007), Φραγκάκη-Syrett (2010).

Περίοπτη θέση σε αυτό το αφήγημα κατέχει η Σμύρνη, ο νοητός⁴ τόπος ενός φαντασιακού και ανοκλοκλήρωτου κοσμοπολίτικου ελληνισμού⁵, για την οποία προβάλλεται μια γενικευτική, άχρονη και μάλλον ανιστορική εικόνα οικονομικής ευημερίας και ευμάρειας, ευκαιριών για όλους, πνευματικής και πολιτισμικής ανάπτυξης, εκσυγχρονισμού και κοσμοπολιτισμού. Η Σμύρνη στην «τοπογραφία» του ελληνισμού (Λεοντή, 1998) είναι ένα από τα κατεξοχήν σύμβολα της ελληνικότητας της Μικράς Ασίας αλλά και ο «Τόπος» του εθνικού τραύματος της Καταστροφής, και του τέλους της Μεγάλης Ιδέας. Επομένως, στο πλαίσιο μιας συνολικής επιστημονικής διερεύνησης του πολιτισμού και της ιστορίας της Μικράς Ασίας, η Σμύρνη αποτελεί μια από τις ιδιαίτερες περιπτώσεις ως πόλη και ως μνημονικός τόπος⁶.

Σε αυτή την κατεύθυνση, της συνολικής θεώρησης της ιστορίας και του πολιτισμού της Σμύρνης, επιχειρήσαμε να συμβάλουμε με το παρόν συνέδριο, ο θεματικός άξονας του οποίου ήταν η αστική ανάπτυξη της πόλης, η θέση της και ο ρόλος της στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου από τον 17ο αιώνα ως την καταστροφή της, το 1922.

Στο κέντρο του ενδιαφέροντος βρέθηκε η ελληνική⁷ κοινότητα της Σμύρνης και ο ρόλος της στη ζωή της πόλης. Η επιλογή αυτή, μερική είναι αλήθεια καθώς φαίνεται να αφήνει εκτός διερεύνησης τις υπόλοιπες εθνοπολιτισμικές ομάδες της πόλης, δικαιολογείται από την επιθυμία κριτικής συμμετοχής μας στη δημόσια συζήτηση που αναπτύχθηκε εκείνη την περίοδο, με ευκαιρία τη συμπλήρωση 90 χρόνων από τη μικρασιατική καταστροφή. Εξάλλου, η ελληνική κοινότητα εξετάζεται ενταγμένη στο ιστορικό της πλαίσιο, το οποίο συνδιαμορφώθηκε και από τις υπόλοιπες εθνοπολιτισμικές ομάδες.

-
4. Ο Peter Mackridge (1996: 35*) τη χαρακτήρισε «νοερή» πολιτεία.
 5. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος (2011: 11), «Το '22 σήμανε την οριστική εγκατάλειψη μιας κοσμοπολίτικης αντίληψης για τον ελληνισμό, το τέλος του ελληνισμού ως συστατικού στοιχείου των αυτοκρατοριών της ανατολικής Μεσογείου».
 6. Ο Maurice Halbwachs (1925), που καθόρισε με το έργο του το πλαίσιο μελέτης της συλλογικής μνήμης, αναφέρεται στη λειτουργία του «τόπου ορόσημου» (landmark) (Halbwachs 1992[1941]: 219-223). Για τους μνημονικούς τόπους βλ. Nora (1989) και Assmann (1999: 298-339). Βασική αναφορά για μια συλλογική και διεπιστημονική προσέγγιση της μνήμης στην ελληνική βιβλιογραφία αποτελεί το έργο των Μπενβενίστε και Παραδέλλη (1999).
 7. Το ζήτημα του προσδιορισμού των μελών της συγκεκριμένης κοινότητας είναι σύνθετο επειδή ελλοχεύει ο κίνδυνος εκ των υστέρων απόδοσης ταυτοτήτων σε αυτά. Αν αφήσουμε κατά μέρος τις γραφειοκρατικές-διοικητικές ταυτότητες –Έλληνες Οθωμανοί υπήκοοι, Έλληνες υπήκοοι ή όποια άλλη διοικητική ταυτότητα έπαιρναν κατά καιρούς– οι δύο κυριότεροι χαρακτηρισμοί που έχουν προταθεί είναι ελληνορθόδοξη και ελληνική κοινότητα. Παρότι οι συγγραφείς του τόμου κάνουν ο καθένας τη δική του επιλογή, σε αυτό το κείμενο προτιμήσαμε τον όρο ελληνική κοινότητα ως πιο χρηστικό, καθώς και πιο περιεκτικό. Ο όρος ελληνορθόδοξη κοινότητα, ο οποίος επιχειρεί να ορίσει την κοινότητα με βάση τα κριτήρια της θρησκείας και της γλώσσας, δεν περιλαμβάνει τους ελληνοφώνους καθολικούς ούτε τους τουρκόφονους ορθόδοξους. Από την άλλη, βεβαίως, η χρήση του επιθέτου ελληνική προϋποθέτει την ύπαρξη ελληνικής εθνικής συνείδησης. Για μια ενδιαφέρουσα παρέμβαση στη συζήτηση βλ. Kechriotis (2005a) και Kechriotis (2005b).

Επιθυμώντας να φτάσουμε σε μια όσο το δυνατόν συνολική προσέγγιση της ιστορίας και του πολιτισμού της Σμύρνης κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, θελήσαμε να συμπεριλάβουμε ένα μεγάλο εύρος θεματικών όπως η οικονομία, το εμπόριο και η ναυτιλία, η οικιστική ανάπτυξη, η δημογραφία και οι μεταναστευτικές κινήσεις, η κοινωνική διαστρωμάτωση και μορφές κοινοτικής οργάνωσης, η αστική κοινωνικότητα (σύλλογοι, λέσχες), ο λαϊκός πολιτισμός εντός του αναπτυσσόμενου αστικού πλαισίου της Σμύρνης, η εκπαίδευση, οι ιδεολογίες, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, η εκδοτική δραστηριότητα, το θέατρο, η μουσική και οι τέχνες, τα οποία οργανώθηκαν εντός των παρακάτω θεματικών ενοτήτων:

Οικονομικές πρακτικές και ανάπτυξη μιας πόλης-λιμανιού

Κοινωνικές δυναμικές και συγκρότηση μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου

Πολιτική, αναπαραστάσεις και μετασχηματισμοί του χώρου

Πεδία Πολιτισμού: Λαϊκή και λόγια δημιουργία

Εκπαίδευση, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα

Βιβλιογραφικές παραγωγές, διαδρομές και αναγνώσεις

Οι εργασίες του Συνεδρίου ολοκληρώθηκαν με ένα στρογγυλό τραπέζι με θέμα: «Η προσφυγική μνήμη ως εμπειρία στον Λόγο και την Τέχνη».

Στο συνέδριο έλαβαν μέρος 35 καταξιωμένοι επιστήμονες από πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα της Ελλάδας και του εξωτερικού (Αμερική, Αγγλία και Τουρκία), οι οποίοι προέρχονταν από διάφορους, συγγενείς με το θέμα του συνεδρίου, επιστημονικούς κλάδους: λαογραφία, ιστορία, μουσικολογία, αρχιτεκτονική, ανθρωπολογία, εθνολογία, θεατρολογία και αρχαιολογία.

Περί κοσμοπολιτισμού και «μητρόπολης»

Η διεξαγωγή του Συνεδρίου και η δημοσίευση των πρακτικών του, παρά την απουσία για διάφορους αντικειμενικούς λόγους κάποιων ανακοινώσεων όπως συνήθως συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις, απέβλεπε σε κάτι περισσότερο από την παρουσίαση αδημοσίευτου αρχαικού ή τεκμηριωτικού υλικού. Η παρουσίαση νέων θεματικών έρευνας αλλά και νέων προσεγγίσεων σε ήδη γνωστά ζητήματα είχαν σε ένα πρώτο επίπεδο ως στόχο τη διεύρυνση της συζήτησης για τις συνθήκες και τις διαδικασίες εκείνες που διαμορφώνουν τη μορφή και το περιεχόμενο της ζωής της πόλης και των ανθρώπων της τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Τους τρόπους δηλαδή που οι οικονομικές και οι κοινωνικές σχέσεις, οι χωρικές αναδιατάξεις, οι πολιτισμικές διεργασίες συγκροτούν τον πολυδιάστατο και δυναμικό χαρακτήρα της Σμύρνης. Ωστόσο, αυτοί οι πολλαπλοί τρόποι ανάγνωσης και ερμηνείας των πληροφοριών και των τεκμηρίων για τη Σμύρνη συμβάδιζαν με την επιθυμία το Συνέδριο, με αφορμή τη μελέτη συγκεκριμένων πτυχών της ζωής της Σμύρνης, να γίνει ο τόπος μιας ευρύτερης συζήτησης που θα θίγει ευρύτερα μεθοδολογικά, θεωρητικά και ιδεολογικά ζητήματα.

Σε αυτή την κατεύθυνση, ήδη από την προετοιμασία του Συνεδρίου και στη διαδικασία διατύπωσης του τίτλου του, κυρίαρχο θέμα συζήτησης και προβλημα-

τισμού αναδείχθηκε ο επιθετικός προσδιορισμός της Σμύρνης που θα απέδιδε τον αναπτυσσόμενο αστικό χαρακτήρα της στις συνθήκες της νεωτερικότητας. Η απόδοση του όρου «κοσμοπολίτικη», που ήδη είχε καταταθεί στην επιστημονική συζήτηση και αναβίωσε έντονα στον δημόσιο λόγο τη χρονιά διεξαγωγής του Συνεδρίου, ενισχύθηκε δε από την προβολή του ντοκιμαντέρ της Μαρίας Ηλιού: «Σμύρνη: Η καταστροφή μια κοσμοπολίτικης πόλης 1900-1922»⁸, θεωρήσαμε ότι δεν καλύπτει τη σύνθετη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα αυτής της πόλης.

Η αστική ανάπτυξη της Σμύρνης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα εντάσσεται στην ευρύτερη διαδικασία ανάπτυξης μεγάλων πόλεων στην Ευρώπη και στην Αμερική στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Οι διαδικασίες αστικοποίησης οδήγησαν σε μετασχηματισμούς των δομών και των λειτουργιών των «παραδοσιακών» πόλεων, σε αναδιοργάνωση του χώρου και των πρακτικών οργάνωσης και διαχείρισής του, τελικά στη διαμόρφωση μιας άλλης καθημερινότητας σε σχέση με το παρελθόν. Όλες αυτές οι διεργασίες συνδέονται με τον μετασχηματισμό του ευρωπαϊκού χώρου από την αποικιακή εξάπλωση, την εκβιομηχάνιση και την επέκταση των εμπορικών δικτύων.

Στις συνθήκες συγκρότησης των μεγαλουπόλεων αναβιώνει το όραμα του Διαφωτισμού για τη δημιουργία του πολίτη του κόσμου, όπως τον οραματίστηκαν οι γάλλοι διαφωτιστές, κυρίως όμως ο Καντ. Έχει σημασία να αναφερθεί ότι ο κοσμοπολιτισμός του Καντ, σε αντίθεση με εκείνον του Ντ' Αλαμπέρ που όρισε τον κοσμοπολίτη ως τον άνθρωπο που δεν αισθάνεται πουθενά ξένος, δεν ήταν αντιθετικός προς το κράτος. Αντίθετα θεωρούσε ότι η τέλεια πολιτική ένωση της ανθρωπότητας θα ήταν μια παγκόσμια δημοκρατική συνταγματική ομοσπονδία όλων των υπαρχόντων κρατών βασισμένη σε αυτό που αποκαλούσε κοσμοπολιτικό δίκαιο (Cheah, 2006: 487· Delanty, 2006: 26). Επίσης, στη σκέψη του το παγκόσμιο εμπόριο αποτελούσε την ιστορική βάση του κοσμοπολιτισμού (Cheah, 2006: 487)⁹. Μάλιστα, η σύνδεση μεταξύ εθνικισμού και ενός επαναστατικού διεθνισμού συνέχισε να υπάρχει στους κύκλους των ευρωπαίων επαναστατών, κυρίως των Ιταλών και των Πολωνών, του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι ο Τζιουζέπε Ματσίνι, ο οποίος εκτός από τη Νέα Ιταλία, οργάνωσε και το διεθνές επαναστατικό σώμα, Νέα Ευρώπη (Hobsbawm, 1990: 175). Άλλωστε, όπως προκύπτει από τα κείμενά του, ο Ματσίνι πίστευε ότι ο καλύτερος δρόμος για την πραγματοποίηση των όποιων συνολικών σχεδίων για την επίτευξη της ανθρωπίνης ελευθερίας, της ισότητας και της διεθνούς ειρήνης ήταν μέσω ανεξάρτητων

-
8. «Σμύρνη: Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης 1900-1922», Σενάριο-σκηνοθεσία: Μαρία Ηλιού, ιστορικός σύμβουλος: Αλέξανδρος Κιτρόεφ, Παραγωγή: ΠΡΩΤΕΑΣ, PROTEUS NY Inc, 2012. Σχετικό είναι και το βιβλίο με τον ομώνυμο τίτλο (Ηλιού και Κιτρόεφ, 2012).
 9. Η σύνδεση μεταξύ του κοσμοπολίτη και της εθνικής κοινωνίας δεν αμφισβητήθηκε ούτε από κλασσικούς κοινωνιολόγους που έγραψαν πριν την εποχή της παγκοσμιοποίησης όπως ο Robert Merton και ο Alvin Gouldner (Osserwaarde, 2007: 371). Η πρώτη αμφισβήτηση αυτής της σύνδεσης προήλθε από τον διεθνισμό του μαρξισμού και την αντίστοιχη πολιτική δράση (Cheah, 2006: 490).

εθνών-κρατών με δημοκρατικούς θεσμούς, θέση που έκανε πολλούς μελετητές του να περιγράφουν τις θέσεις του ως έναν κοσμοπολιτισμό των εθνών ή ως κοσμοεθνικισμό (Recchia and Urbinati, 2009· Cheah, 2006: 490). Παράλληλα με τον πολιτικό κοσμοπολιτισμό που θεμελιώθηκε στη σκέψη του Καντ, αναπτύχθηκε και ο λεγόμενος πολιτισμικός κοσμοπολιτισμός των διανοουμένων και των ελίτ οι οποίοι, υπό την επίδραση της σκέψης του Διαφωτισμού, οραματίζονταν μια δημοκρατία των γραμμάτων και αντιδρούσαν απέναντι σε αυτό που θεωρούσαν ως κατώτερη κουλτούρα των χαμηλότερων στρωμάτων (Delanty, 2006: 26). Ωστόσο, όπως υποστήριξε ο Friedrich Meinecke αναφερόμενος στη δημιουργία του γερμανικού εθνικού κράτους¹⁰, και οι δύο αυτές εκδοχές του κοσμοπολιτισμού του 19ου αιώνα υποχώρησαν αναγκαστικά εξαιτίας της ανόδου του εθνικισμού, αφού τώρα πια οι κοσμοπολιτικές ελίτ κάθε κράτους έπρεπε να ταυτιστούν με τον λαό (Delanty, 2006: 26).

Τελικά, η ανάπτυξη του κοσμοπολιτισμού στην Ευρώπη του μακρύ 19ου αιώνα είναι στενά συνδεδεμένη με τις αξίες της νεωτερικότητας, την ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα το Παρίσι, το Λονδίνο, τη Βιέννη και το Βερολίνο, και, ίσως αναπόφευκτα, τουλάχιστον στο δεύτερο μισό του, με την αποικιακή εξάπλωση. Δεν είναι τυχαίο ότι στο Βρετανικό μουσείο και στο μουσείο του Λούβρου μεταφέρονται αρχαιολογικά ευρήματα από πολλές περιοχές του κόσμου, όπως συνέβη και στις μεγάλες εμπορικές εκθέσεις που οργανώθηκαν σε μεγαλουπόλεις της Δύσης την περίοδο της Μπελ-Επόκ.

Σταδιακά, οι μεγαλουπόλεις της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης αναδεικνύονται σε πρότυπα αστικής ανάπτυξης και για τις πόλεις του υπόλοιπου κόσμου, μεταξύ αυτών και η Σμύρνη και άλλες πόλεις-λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου. Όσον αφορά τη Σμύρνη, η τάση αυτή ανιχνεύεται τόσο στα έντυπα της εποχής, όσο και στον σύγχρονο επιστημονικό λόγο¹¹.

Ο Malte Fuhrman (2003) υποστηρίζει ότι μόνο μέσω μιας μικροϊστορικής προσέγγισης των καθημερινών επαφών μεταξύ των δρώντων υποκειμένων θα μπορούμε να μελετήσουμε επαρκώς τη δράση τους, η οποία κινείται διαρκώς μεταξύ των δύο φαινομενικά αντιθετικών πόλων του εθνικισμού και του κοσμοπολιτισμού. Θεωρεί επίσης σημαντικό να διαχωρίσουμε μεταξύ των καθημερινών επαφών και της κοσμοθεώρησης που πιθανώς προκύπτει από αυτές. Ο ίδιος συγγραφέας όρισε και τα κριτήρια που θα πρέπει να πληρούνται προκειμένου μια πόλη να χαρακτηριστεί ως κοσμοπολίτικη: ύπαρξη μιας δημόσια ορατής ποικιλομορφίας, δυνατότητα των ατομικών και κοινωνικών υποκειμένων να κινούνται μεταξύ διαφορετικών σφαιρών, ενεργητική κοινωνικότητα που διαπερνά τα όρια των διαφορετικών κοινοτήτων και, τέλος, ύπαρξη αντιλήψεων και πολιτικών που προωθούν την ενότητα, την αφομοίωση και την ώσμωση σε μια μη μονολιθική βάση (Fuhrman, 2007·

10. Ο τίτλος του βιβλίου του είναι χαρακτηριστικός για το θέμα που συζητάμε εδώ: Meinecke, F. (1917), *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München: R. Oldenbourg.

11. Για μια κριτική ανάγνωση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Gekas (2009).

Gekas, 2009: 102). Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι, παρά τη διεισδυτική του ματιά, τα παραδείγματα που επιλέγει να μελετήσει προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα της μεσαίας τάξης της Γερμανίας που δραστηριοποιούνται σε λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου. Άλλωστε, στα μεσαία κοινωνικά στρώματα εστιάζουν την προσοχή τους και οι περισσότεροι ερευνητές των πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου που ασχολούνται με αυτό το ζήτημα. Εξάιρεση αποτελεί η πρόταση του Will Hanley, ο οποίος, ακολουθώντας τη σύγχρονη κριτική¹² στην έννοια του κοσμοπολιτισμού εισήγαγε στη μελέτη του για την Αλεξάνδρεια τον όρο χυδαίος (vulgar) κοσμοπολιτισμός, προφανώς για να τον αντιπαραθέσει με τον «εκλεπτυσμένο» κοσμοπολιτισμό των ελίτ (Gekas, 2009: 1002). Ο Edhem Eldem (2009: 225-226), ο οποίος χαρακτηρίζει τον κοσμοπολιτισμό ολισθηρή έννοια, υποστηρίζει ότι, εφόσον τον υιοθετήσουμε ως αναλυτική κατηγορία, στην περίπτωση των πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα θα πρέπει να τον εντάξουμε στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας, και συγκεκριμένα να τον συνδέσουμε με την αποδοχή του γαλλικού πολιτισμικού προτύπου. Όπως σημειώνει, αυτός αφορά περισσότερο τα δύο άκρα του κοινωνικού σώματος.

Τελικά, τόσο όπως παρουσιάζεται στις πηγές της εποχής όσο και στο μεγαλύτερο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας (Gekas, 2009: 104· Georgelin, 2011), ο κοσμοπολιτισμός της Σμύρνης είναι ένα ιεραρχημένο κοινωνικό μόρφωμα το οποίο αποκλείει τη συμμετοχή σημαντικών ομάδων του πληθυσμού. Επίσης, είμαστε σκεπτικοί απέναντι στη μεταφορά σε παλαιότερες εποχές όρων που θα παρέπεμπαν σε εκδοχές ενός περιθωριακού κοσμοπολιτισμού, καθώς αυτές αναφέρονται πρωτίστως στο μετααποικιακό πλαίσιο των σύγχρονων μεγαλουπόλεων (mega-cities). Εξάλλου, όποια εκδοχή του κοσμοπολιτισμού κι αν επιλέξουμε, δεν αρκεί απλώς η συνύπαρξη διαφορετικών ομάδων, αλλά είναι απαραίτητη μια δημιουργική ώσμωση που θα οδηγήσει στη δημιουργία νέων ταυτοτήτων. Σε αυτή την κατεύθυνση μάς προβληματίσαν οι εντάσεις μεταξύ των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων της Σμύρνης και θεωρήσαμε ενδιαφέρουσα την πρόταση του Σάκη Γκέκα (2009: 103) να μελετηθούν παραδείγματα διακοινοτικής βίας προκειμένου να αποκτήσουμε μια καλύτερη εικόνα των ταυτοτήτων τους. Τη μελέτη των ίδιων γεγονότων προτείνει και η Όλγα Κατσαριδής-Hering στη μελέτη της που δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, προκειμένου να «δοκιμάσουμε έτσι τον πολυσυζητημένο κοσμοπολιτισμό και την ειρηνική συμβίωση στον φραγκομαχαλά». Λαμβάνοντας υπόψη όσα αναφέρθηκαν, θεωρήσαμε ότι ο κοσμοπολιτισμός ως αναλυτικό εργαλείο δεν ενδείκνυται για μια συνολική μελέτη της σύνθετης οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας της Σμύρνης.

12. Τα τελευταία χρόνια η ιδέα του κοσμοπολιτισμού των ελίτ που προωθούν την αναπαραγωγή του δυτικού προτύπου αστικής ανάπτυξης το οποίο μάλιστα προβάλλεται και ως το μοναδικό τέτοιο μοντέλο, έχει δεχτεί κριτική από αρκετούς μελετητές προερχόμενους από τον χώρο της μεταποικιακής κριτικής. Η κριτική αυτή οδήγησε στην ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών ενός περιθωριακού κοσμοπολιτισμού (marginal cosmopolitanism). Ενδεικτικά αναφέρουμε προσδιορισμούς του κοσμοπολιτισμού όπως vernacular (Bahba, 1996· Diouf, 2000), από τα κάτω (Appadurai, 2011), rooted (Cohen, 1992· Appiah, 2005) και macrocosmopolitanism (Knowles, 2007).

Αναμφίβολα στις κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες που διαμορφώνονται σε όλη τη διάρκεια από τον 17ο αιώνα και έπειτα ως τις αρχές του 20ού αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο και στη Μεσόγειο, η Σμύρνη αποκτά τα χαρακτηριστικά, τις δομές και τις λειτουργίες μιας μεγάλης πόλης-λιμανιού στο πλαίσιο μιας δυναμικής και διαρκώς εξελισσόμενης διαδικασίας. Η ανάπτυξη της πόλης συνδέεται άμεσα και άρρηκτα με την ανάδυση της νεωτερικότητας και κορυφώνεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στο γύρισμα στον 20ό, όταν αποκτά εμφανή αστικό χαρακτήρα, μορφολογικά και λειτουργικά.

Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρήσαμε να συνδέσουμε την αναδυόμενη αστικότητα της Σμύρνης με την έννοια της μητρόπολης, η οποία ερμηνεύει τη διαδικασία μετάβασης των πόλεων αλλά και τις ίδιες τις πόλεις στη νεωτερικότητα. Ο όρος χρησιμοποιείται, με περιγραφικό περιεχόμενο, για πρώτη φορά στα τέλη του 19ου αιώνα και συσχετίζεται με την ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων του δυτικού κόσμου¹³. Πρόκειται για όρο που δεν αφορά μόνο τη χωρική επέκταση των αστικών κέντρων αλλά πολύ περισσότερο σχετίζεται με νέες λειτουργίες, δομές και οργάνωση στο πλαίσιο του νέου ρόλου αυτών των πόλεων· τον κεντρικό τους ρόλο, δηλαδή, σε ένα ολοένα διευρυμένο δίκτυο στα όρια του παγκόσμιου περιβάλλοντος που καθορίζεται από τις συνθήκες επέκτασης των εμπορικών δικτύων και τις αλλαγές που επιφέρει η εκβιομηχάνιση. Ταυτόχρονα συνδέεται με τη διαμόρφωση των τρόπων ζωής, και τη δημιουργία νέων στάσεων και συμπεριφορών, αξιακών κωδίκων και αντιλήψεων, με κύριο στοιχείο την επέκταση των μαζικών κοινωνικών μορφών (Soppelsa, 2009: 12).

Αναμφισβήτητα η μητρόπολη είναι προϊόν του δυτικού κόσμου. Παράλληλα με τα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που της αποδίδονται, συνδέεται άμεσα με ζητήματα που αφορούν στη διάταξη των σχέσεων εξουσίας, τόσο στο εσωτερικό των πόλεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων που τις συγκροτούν, όσο και στη χωρική ιεράρχηση μεταξύ της πόλης και της περιφέρειάς της, είτε αυτή είναι η ύπαιθρος χώρα της, είτε το δίκτυο των εξαρτημένων από αυτή τόπων. Ως όρος, ωστόσο, χρησιμοποιείται περισσότερο στις μεταγενέστερες θεωρητικές προσεγγίσεις του 20ού αιώνα, για να εξηγήσει και να ερμηνεύσει τις ποικίλες, πολυδιάστατες και συχνά αντικρουόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διεργασίες, κατά τη μετάβαση στη νεωτερικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, συνδέεται ως έννοια με τη θεωρητική σκέψη για την αποικιοκρατία και την κριτική της, τη δημιουργία των εθνών-κρατών αλλά και, στο πλαίσιο μιας άλλης προσέγγισης που αναπτύσσεται κυρίως στον αγγλοσαξωνικό χώρο (Mayer, 2006), με τη διαδικασία μετάβασης στις νέες μορφές αστικότητας, στον νέο αστικό τρόπο ζωής. Σε αυτές τις προσεγγίσεις η συγκρότηση της μητρόπολης συνδέεται με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον στο οποίο σχηματίζεται (Harvey 1978· Castells 1973), ενώ σε μια διαφορετική προσέγγιση, που σχετίζεται με την κοινωνιολογική Σχολή του Σικάγο, προβάλλεται ως μια νέα κοινωνική και οικονομική οντότητα που δη-

13. Για την ιστορία του όρου βλ. Reif (2012).

μιουργεί η ίδια δομές, παράγει νέες κοινωνικές σχέσεις, αξίες και πρακτικές (Park, Burgess and McKenzie, 1925). Σε αυτή την τελευταία προσέγγιση είναι καθοριστική η επίδραση του έργου του Georg Simmel για τη νεωτερικότητα, που εστιάζει στη μελέτη της ζωής των κοινωνικών υποκειμένων στις μεγαλουπόλεις, όπως τις χαρακτηρίζει (Simmel, 1950 [1903]). Η σκέψη του Simmel, ωστόσο, επηρέασε και το έργο ευρωπαϊών θεωρητικών, όπως οι W. Benjamin, S. Kracauer, W. Hellpachs κ. ά., οι οποίοι κινούνται σε μια παράλληλη κατεύθυνση, μελετούν τις επιδράσεις της πόλης στα άτομα και στις ομάδες, στη διαμόρφωση νοοτροπιών, τρόπων ζωής και τελικά ενός νέου αστικού habitus (Farias and Stemmler, 2012: 62· Reif, 2012: 39-40). Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι σε αυτές τις κλασικές, για τη μεταγενέστερη θεωρία του αστικού χώρου, μελέτες απουσιάζει εμφαντικά η χρήση του όρου μητρόπολη, παρ' όλο που περιγράφουν τα πολλαπλά και πολύμορφα χαρακτηριστικά που αργότερα αποδόθηκαν σε αυτόν.

Είναι επόμενο, λοιπόν, η έννοια της μητρόπολης να παρουσιάζει μια πολλαπλότητα στην ερμηνεία της. Είναι σαφές ότι ο συγκεκριμένος όρος αποτελεί μια θεωρητική κατασκευή που πηγάζει από συγκεκριμένες ιδεολογικές προσεγγίσεις οι οποίες μετασηματίζονται στο πέρασμα του χρόνου. Ως όρος συνδέεται άμεσα με την αποικιοκρατία, την εκβιομηχάνιση, την παγκοσμιοποίηση, την ιεραρχική οργάνωση κέντρου – περιφέρειας. Οι σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, επιχειρώντας να ακολουθήσουν την κοινωνική, χωρική και πολιτισμική διάχυση του αστικού χώρου και την αλληλεπίδραση παγκόσμιου και τοπικού, στηρίζονται στις προϋπάρχουσες θεωρητικές προσεγγίσεις της μητρόπολης για να τις υπερβούν ώστε να αποδώσουν τα σύγχρονα χαρακτηριστικά των μεγαλουπόλεων¹⁴.

Είναι, όμως, ξεκάθαρο πως κοινός τόπος όλων των προσεγγίσεων είναι ο συσχετισμός της μητρόπολης με τη συνθήκη της νεωτερικότητας. Στο πλαίσιο αυτό και λαμβάνοντας υπόψη τις κριτικές που έχει υποστεί η έννοια της νεωτερικότητας στη σύγχρονη θεωρητική σκέψη¹⁵, η έννοια της μητρόπολης συνδέεται με τις διερ-

-
14. Η μητροπολιτική περίοδος, που ήταν μια φάση στην ανάπτυξη της αστικότητας, αντικαθίσταται από νέες θεωρητικές κατασκευές. Ο γάλλος κοινωνιολόγος F. Ascher (1995) εισάγει την έννοια της μετάπολης (metapolis) για να περιγράψει το εξαπλωμένο σύστημα των μητροπολιτικών κέντρων στο τέλος του 20ού αιώνα. Στις σύγχρονες προσεγγίσεις θα πρέπει να προστεθεί και η χωρική διάσταση στη μελέτη της εξέλιξης της μητρόπολης και των σχέσεων που τη συνοδεύουν, η οποία οδήγησε στις θεωρητικές απόψεις για τη μετα-μητρόπολη (post metropolis) και την περιφερειακή αστικοποίηση (regional urbanization) (Soja, 2000· Soja, 2011). Για μια σύγχρονη προσέγγιση της διαδικασίας μητροπολιτικοποίησης που αξιοποιώντας την ευρωπαϊκή σκέψη εστιάζει στη μελέτη της ζωής των κοινωνικών υποκειμένων (του πλήθους), των δικτύων σχέσεών τους και των δυνατοτήτων ανάπτυξης κοινωνικής και πολιτικής δράσης στο πλαίσιο των σημερινών μητροπόλεων βλ. Hardt and Negri, (2009: 249-260).
 15. Η αμφισβήτηση μιας μονοδιάστατης ερμηνείας της νεωτερικότητας έχει οδηγήσει στη διατύπωση του όρου «πολλαπλές νεωτερικότητες» (multiple modernities) (Comaroff and Comaroff, 1993), ενώ ο ίδιος ο όρος εκλαμβάνεται ως προβληματικός και εύθραυστος στις προσεγγίσεις των B. Latour (1993) και G. K. Bhabra (2007). Για μια κριτική προσέγγιση στην αστική νεωτερικότητα και τη σύνδεσή της με την έννοια της μητρόπολης βλ. Dibazar, Lindner, Meissner and Naeff (2013), όπου και σχετική βιβλιογραφία.

γασίες αστικοποίησης στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο, όπου το κυρίαρχο στοιχείο δεν είναι η ασυνέχεια και η ρήξη με το παρελθόν αλλά η δημιουργική και συχνά καινοτόμα υπέρβασή του.

Η Σμύρνη στην περίοδο που εξετάζουμε είναι μια αναπτυσσόμενη πόλη της Ανατολικής Μεσογείου, στα όρια μεταξύ Δύσης και Ανατολής, στο μεταίχμιο της αποικιοκρατίας. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι αποτελεί έναν «τρίτο χώρο» σε μια σύγχρονη εννοιολογική προσέγγιση (Bhabha, 1994· Soja, 1996). Είναι μια πόλη που ο τρόπος συμμετοχής της στα διεθνή εμπορικά δίκτυα την κατατάσσει ως ένα περιφερειακό πόλο στο πλαίσιο του συγκεκριμένου χωροχρονικά οικονομικού καταμερισμού. Ταυτόχρονα, ωστόσο, αποτελεί ένα ξεχωριστό κέντρο με την ενδοχώρα του και το δικό του περιφερειακό δίκτυο επιρροής. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα περιφερειακό κέντρο με συγκεκριμένους όρους αστικής ανάπτυξης, με συγκεκριμένα κοινωνικά, οικονομικά και πληθυσμιακά χαρακτηριστικά, που λειτουργεί ως χώρος διεπαφής μεταξύ του δυτικού κόσμου και της Ανατολής.

Η ανάδυση της νεωτερικότητας στη Σμύρνη και η σύνδεσή της με συγκεκριμένες μορφές αστικοποίησης μας παρακίνησε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο μητρόπολη για να αποδώσουμε αυτή τη δυναμική διαδικασία. Έχοντας επίγνωση ότι οι όροι και το εννοιολογικό περιεχόμενό τους υπόκεινται σε συγκεκριμένους ιδεολογικούς και θεωρητικούς καθορισμούς, θεωρούμε ότι στις πολλαπλές χρήσεις του όρου μητρόπολη υπάρχει ένα κοινό υπόστρωμα χαρακτηριστικών, που επιτρέπουν τη χρησιμοποίησή του ως ερμηνευτικό εργαλείο. Θεωρούμε ότι η δυναμική του διάσταση μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην περίπτωση της Σμύρνης, γιατί όχι μόνο αποδίδει τη χωρική αναδιάταξη, την αστική πολεοδομική επέκταση, τις οικονομικές σχέσεις και διεργασίες, αλλά παράλληλα και τις νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, την επιχειρούμενη αναδιάταξη της πολιτικής ζωής, την πολιτισμική και κοινωνική διαφοροποίηση και τους συνακόλουθους ανταγωνισμούς, τις πληθυσμιακές μεταβολές, τις πολιτισμικές αλλαγές και ωσμώσεις, όλα αυτά προσαρμοσμένα στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο. Ταυτόχρονα, τα στοιχεία εκείνα που συνοδεύουν τις μορφές του αστικού τρόπου ζωής της Σμύρνης και τις αναπαραστάσεις του, την ανάδυση δηλαδή των δημόσιων χώρων που ορίζουν τη δημόσια σφαίρα της πόλης, τα χαρακτηριστικά στον τρόπο ζωής που σηματοδοτούν την Μπελ-Επόκ της, τις όψεις κοσμοπολιτισμού που αφορούν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σε ορισμένους χρονότοπους.

Η Σμύρνη ως μητρόπολη συναντά την «εύθραυστη», όπως αποδείχθηκε ιστορικά, νεωτερικότητά της, σε μια διαδικασία αστικοποίησης που υποδηλώνει κάτι πιο συγκεκριμένο από επινοημένες ή μυθικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος της.

Η δομή του τόμου

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους ομιλητές και τους συγγραφείς οι οποίοι ανταποκρίθηκαν στην πρόσκλησή μας και, με αφορμή τη μελέτη συγκεκριμένων πτυχών της ζωής της Σμύρνης, συμμετείχαν όχι μόνο στη συγκεκριμένη συζήτηση περί κοσμοπολιτισμού και μητρόπολης, αλλά έθιξαν και ευρύτερα μεθοδολογικά,

θεωρητικά και ιδεολογικά ζητήματα.

Στην εναρκτήρια ομιλία της η Όλγα Κατσιαρδή-Hering προτείνει τη συγκριτική μελέτη της Σμύρνης στο πλαίσιο της ανάπτυξης και εξέλιξης των άλλων κεντρικών πόλεων-λιμανιών της ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας (Τεργέστη, Θεσσαλονίκη κ.ά.). Με ορίζοντα τα ιστορικά, κοινωνικά και οικονομικά όρια ανάπτυξης της Σμύρνης, επιλέγει ως βασικές παραμέτρους της σύγκρισης τον χώρο, τις οικονομικές συγκυρίες και ανακατατάξεις, τη μετανάστευση, την territoriality ως αναλυτικό εργαλείο για τη σχέση των επιμέρους κοινοτήτων με τον χώρο, τη μελέτη της επίδρασης των κοινωνικών και ιδεολογικών συγκρούσεων στη διαμόρφωση ταυτοτήτων, τις εικόνες και αναπαραστάσεις της πόλης. Τέλος, προτείνει την κριτική επανεξέταση της υπόθεσης της ειρηνικής συμβίωσης και του «κοσμοπολιτισμού» –άλλωστε η ίδια προκρίνει τον όρο πλουραλισμός– μέσω της μελέτης των κοινωνικών αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων σε συνδυασμό με τη στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων σε στιγμές επιθετικής τακτικής των οθωμανικών αρχών απέναντι στους χριστιανούς κατοίκους της πόλης.

Η ενότητα «Οικονομικές πρακτικές και ανάπτυξη μιας πόλης-λιμανιού», ξεκινά με την Έλενα Φραγκάκη-Syrett να εξετάζει τις πολυδιάστατες οικονομικές πρακτικές των εμπορών της Σμύρνης κατά τη διάρκεια του μακρού 18ου αιώνα, ως μελέτη περίπτωσης αναφορικά με τον ρόλο του κεφαλαίου και της πίστωσης στην παγκόσμια οικονομία τη συγκεκριμένη περίοδο. Η στρατηγική των εμπορών της Σμύρνης να συνδυάζουν το εμπόριο με άλλες οικονομικές δραστηριότητες, όπως η ναυτιλία και η εμπορική πίστη, τους επέτρεπε να έχουν μεγαλύτερο έλεγχο των επιχειρηματικών τους προσπαθειών και να μειώνουν τους πιθανούς κινδύνους μέσω της διασποράς των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων. Η διαδεδομένη χρήση της πίστωσης οδήγησε στην αποκρυστάλλωση μιας σειράς πρακτικών, όπως η ανάπτυξη εμπορικών δικτύων βασισμένων στις διαπροσωπικές επαφές, καθώς και νέων πιστωτικών μέσων, όπως η εμπιστοσύνη, η οποία προσλαμβάνει, θα λέγαμε, χαρακτηριστικά κοινωνικού κεφαλαίου.

Η Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου αναδεικνύει συγκεκριμένες μορφές οικονομικής ανάπτυξης στη Σμύρνη, από τα μέσα του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Μελετά τη διαμόρφωση και εξέλιξη των ελληνικών εμπορικών δικτύων που συνέδεαν τη Σμύρνη με το Άμστερνταμ και τη Μασσαλία, καθώς και συγκεκριμένων εμπορικών οίκων. Εστιάζοντας στις στρατηγικές ανάπτυξής τους, αναδεικνύει, μέσα από τη μικροϊστορική μελέτη, τον ρόλο της οικογένειας και της εντοπιότητας σε καθοριστικούς παράγοντες για την εσωτερική επιχειρηματική οργάνωση, τη χρηματοδότηση, τις ικανότητες προσαρμογής στις προκλήσεις της διεθνούς αγοράς, την τυπολογία και την ιδιαιτερότητα κάθε επιχείρησης. Τονίζει τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις και τον εσωτερικό ανταγωνισμό μεταξύ των κοινοτήτων και, τέλος, την ανάγκη συγκριτικής μελέτης της εθνικής και θρησκευτικής επιχειρηματικής συμπεριφοράς με ιδιαίτερο βάρος στον πολιτισμικό παράγοντα, συμβάλλοντας έτσι στην απομάκρυνση από μονοδιάστατες ερμηνείες της ιστορίας της Σμύρνης.

Μια διαφορετική προσέγγιση στις οικονομικές πτυχές της ιστορίας της Σμύρνης συνεισφέρει ο Γιώργος Καραμελιάς. Ερμηνεύοντας τα στοιχεία από τις αν-

ταλλαγές των σμυρναίων εμπόρων με τη Δύση, επισημαίνει τον επιβεβλημένο, όπως αναφέρει, μεταπρατικό χαρακτήρα του σμυρναϊκού εμπορίου. Τονίζει, ωστόσο, δύο χαρακτηριστικά τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως εργαλεία για μια προσέγγιση που εστιάζει στην «εθνική» ταυτότητά τους: τις σχέσεις ανταγωνισμού και εξάρτησής τους από το δυτικό εμπόριο που καθορίζουν τις δυνατότητες αλλά και τα όρια ανάπτυξης της οικονομικής τους δραστηριότητας από τη μια, ενώ από την άλλη τον υποτελή τους ρόλο στην οθωμανική ιεραρχία. Συμπεραίνει ότι, παρά τις σαφείς κοινωνικές διαφοροποιήσεις εντός της ελληνορθόδοξης κοινότητας, οι έμποροι συνεχίζουν να αποτελούν μέρος της, όπως έγινε φανερό στα γεγονότα του «Ρεμπελιού» της Σμύρνης, το 1797, και το 1922.

Στην ενότητα «Κοινωνικές δυναμικές και συγκρότηση μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου» επιχειρείται, μεταξύ άλλων, η προσέγγιση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες παρότι απουσιάζουν συχνά από τις μελέτες για τη Σμύρνη, συνθέτουν την κοινωνική της δυναμική και συγκροτούν τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της.

Εστιάζοντας στο μαρτύριο, ο Γιώργος Τζεδόπουλος συνδέει τους ομολογιακούς θανάτους για τη θρησκευτική πίστη στη διάρκεια του 17ου αιώνα με την οικονομική και δημογραφική διόγκωση της πόλης και με τον χαρακτήρα της ως τόπου συνάντησης, αλληλεπίδρασης και αντιπαράθεσης των εθνοθρησκευτικών ομάδων της Αυτοκρατορίας με ευρωπαίους εμπόρους, προξένους και μοναχούς. Εξετάζει τις διυστάμενες ερμηνείες για το μαρτύριο συγκεκριμένων προσώπων, όπως αυτές διαμορφώθηκαν σε ένα περιβάλλον ομολογιακού ανταγωνισμού αλλά και σκλήρυνσης της στάσης των οθωμανικών αρχών απέναντι σε αυτόν τον αυξανόμενο υβριδισμό. Το μαρτύριο αναδεικνύεται σε οριακό τόπο όπου ξεσπούν και ανατροφοδοτούνται οι κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις και αναδιατυπώνονται οι σχέσεις συμβίωσης και συνύπαρξης των διαφορετικών ομάδων. Εκφράζει, λοιπόν, τη συνεχή διαμάχη ανάμεσα στις πολλαπλές σφαίρες εξουσίας για τον έλεγχο του χώρου και των ανθρώπων της Σμύρνης.

Στη Σμύρνη ως πόλη μεταναστών από διάφορες περιοχές, μεταξύ αυτών η Καππαδοκία και η Πισιδία, εστιάζει ο Γιάννης Καραχρήστος. Διερευνά την πληθυσμιακή, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση της Σμύρνης, στοχεύοντας στην καλύτερη κατανόηση του μεταναστευτικού φαινομένου μετά τον 18ο αιώνα. Εξετάζει τα αίτια μετανάστευσης μεγάλων τμημάτων του ανδρικού κυρίως πληθυσμού, τη λειτουργία των μεταναστευτικών δικτύων, τις προσωπικές και οικογενειακές στρατηγικές των μεταναστών. Οι πολιτισμικές πρακτικές διαχείρισης της μεταναστευτικής εμπειρίας σε θεσμικό και συμβολικό επίπεδο εξετάζονται σε συνδυασμό με τις πολλαπλές ταυτότητες που διαμορφώνουν οι μετανάστες, ταυτότητες που δομούνται και ενεργοποιούνται ανάλογα με το εκάστοτε επικοινωνιακό πλαίσιο. Εντάσσοντας το μεταναστευτικό φαινόμενο στη συζήτηση της εννοιολογικής αποτελεσματικότητας των όρων «κοσμοπολιτισμός» και «μητρόπολη» υποστηρίζει ότι η «μητρόπολη» ως όρος αποδίδει καλύτερα τη σύνθετη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της πόλης.

Η Βασιλική Αμωράτη επιχειρεί να διευρύνει την επικρατούσα –και νοσταλγικά αναπαράγόμενη– εικόνα της αποκλειστικά αστικής και κοσμοπολίτικης ελληνορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης τις τελευταίες δεκαετίες πριν το 1922, συμπληρώνοντάς την με τις αποσιωπήσεις και τις όψεις μιας πολύμορφης πόλης και της περιφέρειάς της. Μέσα από αρχαικές πηγές και προφορικές μαρτυρίες προσφύγων πρώτης γενιάς, κατοίκων του αστικού κέντρου της Σμύρνης και των περιχώρων της, αναζητά στοιχεία της καθημερινής ζωής των αγροτικών στρωμάτων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Συμπεραίνοντας ότι η ιδέα της κοινωνικής διαφοροποίησης και του χωροταξικού διαχωρισμού με βάση το κοινωνικό κριτήριο δεν περιγράφει πλήρως την ιστορική πραγματικότητα, παρουσιάζει τις σχέσεις των κατοίκων των αγροτικών περιοχών που περικλείουν την πόλη με τους αστούς κατοίκους της, σχέσεις που συνδιαμορφώνουν την πολύμορφη εικόνα της.

Ο Μιχάλης Βαρλάς επιχειρεί να συμβάλει στην ανανέωση των προσεγγίσεων της ιστορίας της Μικράς Ασίας, αποφεύγοντας άχρονες και νοσταλγικές προσεγγίσεις που επιβάλλει η εμβληματική θέση της *Καταστροφής* στη συλλογική μνήμη. Με επίκεντρο την προσέγγιση της Σμύρνης ως λιμανιού της ευκαιρίας (1856-1922), μελετά μια σειρά φαινομένων της νεωτερικότητας, της αποικιοκρατικής κουλτούρας και του πολιτισμού των λαϊκών στρωμάτων, που οδηγούν τελικά στην ανάπτυξη των πολλαπλών ταυτοτήτων των Σμυρνιτών. Με αυτόν τον τρόπο οι μικρο-ιστορίες των κατοίκων της φωτίζουν τα δίπολα που χαρακτηρίζουν την καθημερινή ζωή της Σμύρνης, καθορίζουν την εικόνα και τη μνήμη της (παράδοση – νεωτερικότητα, Ανατολή – Δύση, λαϊκό – αστικό, κοσμοπολίτικο – πλουραλιστικό) και απαντούν στο ερώτημα γιατί χάθηκαν από το προσκήνιο της ιστορίας οι Σμυρνιοί ως ζωντανή κοινωνική ομάδα μετά την *Καταστροφή*, παρ' ότι η Σμύρνη κυριαρχεί και ηγεμονεύει μνημονικά.

Ο Mohammad Shariat-Panahi ασχολείται με το ζήτημα των φυσικών καταστροφών και των επιδημιών στη Σμύρνη. Αξιοποιώντας ένα μεγάλο εύρος πηγών, μελετά την αντιμετώπισή τους από τα μέλη των διαφόρων εθνοτικών ομάδων της πόλης από τα μέσα του 18ου ως τα τέλη του 19ου αιώνα. Επισημαίνοντας τις αποκλίνουσες στάσεις των μουσουλμάνων και των χριστιανών, τις οποίες αποδίδει στις διαφορετικές τους νοοτροπίες και κοσμοαντιλήψεις, εστιάζει το ενδιαφέρον του στην εξέλιξη της αντιμετώπισης των καταστροφών από την ελληνορθόδοξη κοινότητα. Επίσης, στη σταδιακή ανάπτυξη νεωτερικών δομών και πρακτικών, παράλληλα με τη διατήρηση παραδοσιακών μορφών αποτροπής και αντιμετώπισης του κακού. Εντοπίζοντας τις διαφοροποιήσεις στον ιστορικό χρόνο, επισημαίνει τον σταδιακά ενεργότερο ρόλο της κοσμικής κοινότητας και τον περιορισμό της εκκλησίας περισσότερο στον ηθικό και παρηγορητικό ρόλο, γεγονός που συνάδει με τις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις.

Με τη μελέτη της Ζωής Ρωπαΐτου μεταφερόμαστε στον χώρο του ελληνόφωνου Τύπου. Μέσα από την αναλυτική παρουσίαση του εντύπου με τίτλο *Ημερολόγιον και Οδηγός της Σμύρνης του έτους 1888*, που εκδόθηκε από την εφημερίδα *Αμάθεια*, η συγγραφέας επιχειρεί να μας μεταφέρει μια συνολική εικόνα κυρίως της ελληνικής και δευτερευόντως των υπόλοιπων εθνοθησκευτικών κοινοτήτων

της Σμύρνης στη δεδομένη χρονική στιγμή. Μέσα από την παρουσίαση συλλόγων, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, εταιρειών και επαγγελματιών, φωτίζονται σχέσεις, λειτουργίες και δομές που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό της κοινότητας και αποτυπώνονται οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικές όψεις της ζωής στη Σμύρνη στα τέλη του 19ου αιώνα.

Η ενότητα «Πολιτική, αναπαραστάσεις και μετασχηματισμοί του χώρου» ξεκινά με το κείμενο της Βίλλμας Χαστάογλου-Μαρτινίδη, με κεντρικό θέμα τις αλλαγές σε υποδομές και θεσμούς και τον μετασχηματισμό του τοπίου της Σμύρνης σε αστικό. Μελετά την αναδιοργάνωση του θαλασσίου μετώπου της, εστιάζοντας στη συμμετοχή των εθνοτικών ομάδων και ειδικότερα της ελληνικής στην ιδιοποίηση του νέου αστικού εδάφους πάνω στην προκουμαία και τη συμβολή τους στην ανανέωση των αρχιτεκτονικών μορφών της πόλης. Όπως επισημαίνει, η κατασκευή της προκουμαίας υπήρξε μια απόπειρα νεωτερικής διαχείρισης του χώρου η οποία υπερέβη τη λογική των εσωστρεφών εθνοτικών κοινοτήτων και αναδιέταξε πολεοδομικά τις κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις της πόλης. Στον δημόσιο χώρο της προκουμαίας πρωταγωνιστούσαν πλέον τα μέλη μιας κοινωνίας όπου οι κοινωνικές ιεραρχίες συγκροτούνταν με οικονομικά κριτήρια. Έτσι, η εισαγωγή νέων μεταφορικών υποδομών και αστικών θεσμών από τα μέσα του 19ου αιώνα, πυροδότησε, όπως υποστηρίζει, τη μετατροπή της πολυ-κοινοτικής Σμύρνης σε κοσμοπολίτικο κέντρο της ανατολικής Μεσογείου.

Σημείο εκκίνησης για την Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου αποτελεί η εικόνα της Σμύρνης και η θέση της στο συλλογικό υποσυνείδητο των Ελλήνων. Επιχειρεί να διερευνήσει τη διαδικασία συγκρότησης αυτής της εικόνας αλλά και να την τεκμηριώσει με την έρευνα της πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής εξέλιξης της πόλης. Την απασχολεί, επίσης, η αλλαγή της Σμύρνης μετά το 1922, όταν συνεχίζει να υπάρχει αλλά όχι ως πόλη των Ελλήνων. Μέσα από τη συνδυαστική μελέτη ενός μεγάλου εύρους πηγών παρακολουθεί τη χωρική εξέλιξη της Σμύρνης από τον 15ο αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1930. Στέκεται ιδιαίτερα στις αλλαγές που σημειώθηκαν μετά τη δεκαετία 1840-1850, οι οποίες οδήγησαν στη δημιουργία δύο παράλληλων πόλεων, της παλιάς και της μοντέρνας. Μετά το 1922 το κατεστραμμένο τοπίο της πόλης αναδιοργανώνεται με βάση έναν πολιτικά καθορισμένο χωρικό σχεδιασμό που επιχειρεί να διαγράψει το παρελθόν του τόπου.

Η Ελένη Γαβρά παρουσιάζει τον σχεδιασμό, τη μεθοδολογία και τα πρώτα συμπεράσματα του ερευνητικού προγράμματος «Πολιτισμικό και οικιστικό απόθεμα των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας», που στοχεύει στην καταγραφή του οικιστικού παρελθόντος των ελληνικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας. Στο πλαίσιο του προγράμματος η μελέτη της αρχιτεκτονικής όψης συνδυάζεται με την αρχαιακή έρευνα, την επιτόπια καταγραφή και τις προφορικές μαρτυρίες. Τα παραπάνω αποτελούν πηγή πληροφοριών τόσο για την αρχιτεκτονική και πολεοδομική αποτύπωση όσο και για το ιστορικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον των ελληνικών κοινοτήτων. Για τις ανάγκες του κειμένου αξιοποιήθηκε πρωτογενές υλικό που συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια αποστολών επιτόπιας έρευνας σε οικισμούς των περιφερειών Μπαλούκεσερ, Βιθυνίας και Ερυθραίας. Η έρευνα αναμένεται να επε-

καθεί και σε άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας.

Ο Βασίλης Δημητριάδης, περνώντας στο επίπεδο της πολιτικής, πραγματεύεται την αντιμετώπιση από το ελληνικό κράτος των κατοίκων της Σμύρνης και της περιοχής της από το 1830 έως την έναρξη του Κριμαϊκού πολέμου (1853). Με βάση τις εκθέσεις του προξενείου της Σμύρνης και άλλο αρχαιακό υλικό εντοπίζει τα επιμέρους θέματα που αφορούν στη Σμύρνη και επηρεάζουν τις διμερείς σχέσεις. Εκείνη την περίοδο διαμορφώνεται η Μεγάλη Ιδέα αλλά και αναπτύσσονται πολιτικές διαχείρισης των δικαιωμάτων των ελληνικής καταγωγής οθωμανών υπηκόων, κυρίως όμως των λεγόμενων διαφιλονικούμενων, δηλαδή των ελλήνων υπηκόων με καταγωγή από περιοχές εντός του ελληνικού κράτους οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τύχες των τελευταίων αποτέλεσαν μείζον ζήτημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία προσπαθούσε να ισοροπήσει μεταξύ της Μεγάλης Ιδέας και της πολιτικής κατευνασμού της Πύλης.

Το ταξίδι του βυζαντινολόγου Γεωργίου Λαμπάκη στη Μικρά Ασία και την περιοχή της Σμύρνης (1905-1906) απασχόλησε τον Διονύση Μουρελάτο. Ο συγγραφέας εστιάζει αρχικά στον τρόπο με τον οποίο ο Λαμπάκης επιχείρησε να επιτύχει τον διττό στόχο του ταξιδιού του, δηλαδή τον εντοπισμό των μνημείων αλλά και τη σύνδεση του τοπικού πληθυσμού με αυτά. Απώτερος στόχος ήταν η ένταξη των μνημείων στην ιστορική, εθνική και θρησκευτική συνείδηση των συγκεκριμένων κοινοτήτων. Στη συνέχεια μελετά τον εθνικισμό του Λαμπάκη, ο οποίος ήταν διαφορετικός από εκείνον που επικρατούσε στην εποχή του, καθώς για εκείνον το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον ήταν αδιάσπαστα στο πλαίσιο του χριστιανισμού. Με αυτόν τον τρόπο ο Λαμπάκης εντάσσει τη Σμύρνη σε μια διαφορετική πρόσληψη του «βυζαντινού» ή «χριστιανικού» παρελθόντος ως συστατικού της συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Η διαλεκτική προσέγγιση των αντιθέσεων παράδοση – νεωτερικότητα, Ανατολή – Δύση αποτελεί το κεντρικό θέμα της ενότητας «Πεδία Πολιτισμού: Λαϊκή και λόγια δημιουργία». Ο Παρασκευάς Ποτηρόπουλος εξετάζει τη Σμύρνη ως προνομιακό τόπο μελέτης των πολλαπλών συναρθρώσεων της παράδοσης με τη νεωτερικότητα. Διερευνά όψεις του «λαϊκού» πολιτισμού του ελληνικού πληθυσμού εντός του αναπτυσσόμενου αστικού πλαισίου της Σμύρνης, με στόχο μια ολική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού της, η οποία να αναδεικνύει τον δυναμικό χαρακτήρα του. Προσεγγίζει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων από τις αποκριτικές εκδηλώσεις και τις θρησκευτικές γιορτές μεμονωμένων μεταναστευτικών ομάδων, μέχρι τη συνύπαρξη της σύγχρονης και λαϊκής ιατρικής, και τις νοηματικές μετατοπίσεις που υφίστανται οι έννοιες της αναψυχής και της διασκέδασης όχι μόνο στο παραδοσιακό πλαίσιο των πανηγυριών, αλλά και στις νεωτερικές μορφές διασκέδασης. Όλα τα παραπάνω αποτελούν πολιτισμικά φαινόμενα που αφορούν την πλειονότητα του ελληνισμού της πόλης και της ευρύτερης περιοχής και συμβάλλουν στη συγκρότηση κοινοτήτων και συλλογικοτήτων στους κόλπους του.

Ο Αλέκος Φλωράκης, μέσω της ενδελεχούς ανάλυσης μεγάλου εύρους πηγών, μελετά τα προσκυνηματικά ταξίδια των Σμυρνιτών και γενικότερα των Μικρασιατών στην Τήνο για το πανηγύρι της Παναγίας, στις 25 Μαρτίου. Οι διαδι-

κασίες της αποδημίας, το προσκύνημα της εικόνας, οι συμβολισμοί, οι νοοτροπίες και οι λατρευτικές πρακτικές που το συνοδεύουν, επιτρέπουν στον συγγραφέα να συνεκτιμήσει τον θρησκευτικό παράλληλα με τον εθνικό ρόλο του προσκυνήματος, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Παράλληλα διά μέσου του προσκυνήματος και των αφιερωμάτων εξετάζονται οι δεσμοί του νησιού με τα μικρασιατικά παράλια και ιδιαίτερα τη Σμύρνη. Είναι εμφανής η συνύπαρξη παραδοσιακών και νεωτερικών στοιχείων, καθώς μια παραδοσιακή θρησκευτική πρακτική προσαρμόζεται στους ρυθμούς της εποχής (μετακίνηση με ατιμόπλοια, χρήση ταξιδιωτικών εγγράφων, δημοσιογραφική κάλυψη), προσλαμβάνοντας παράλληλα και έναν εθνικό, άρα νεωτερικό, χαρακτήρα.

Τη διάδοση του γνωστού τραγουδιού *Μια Σμυρνιά στο παραθύρι* σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου μέσα από τα υπερτοπικά δίκτυα του βιωματικού χώρου των μουσικών και τις πολιτισμικές ανταλλαγές από τις μόνιμες ή εποχικές μεταναστεύσεις, μελετά η Μαρία Ανδρουλάκη. Εξετάζει τη μεταπλαστική αντιμετώπιση του τραγουδιού στους νέους τόπους διάδοσής του ως προϋπόθεσης για τις καινούργιες επιτελέσεις και τελικά για την ένταξή του στο εκάστοτε μουσικό ρεπερτόριο, πρακτική που δυναμικά εμπλουτίζει και ανανεώνει την τοπική ταυτότητα. Με κεντρικό σημείο αναφοράς τη Ρόδο, επεκτείνει τη μελέτη της στην Κύπρο, τη Μήλο και την περιοχή των Σερρών. Κατακλείδα του άρθρου της αποτελεί η διαπίστωση της ανάγκης συνολικής επανεξέτασης του σμυρναϊκού τραγουδιού υπό αυτό το πρίσμα, δηλαδή της μελέτης του σε συνάρτηση με τη μουσική παράδοση των περιοχών στις οποίες απαντάται.

Με επίκεντρο τη μουσικοχορευτική ζωή στη Σμύρνη, η Ζωή Μάργαρη εξετάζει τη διαμόρφωση ενός ιδιότυπου μοντέλου πολιτισμικής αλληλόδρασης μεταξύ διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων. Η συγγραφέας επιχειρεί να εστιάσει στην πολιτισμική διάδραση που αναπτύχθηκε μεταξύ των κοινοτήτων καταγωγής και υποδοχής των φορέων και εκφραστών αυτής της σύνθετης ορχηστρικής φυσιογνωμίας. Με σημείο αναφοράς τους Λέσβιους μετανάστες στη Σμύρνη, εποχικούς ή μονιμότερους, ως παραδειγματική περίπτωση πολιτισμικής αλληλόδρασης και πολιτισμικού διαλόγου, εξετάζει τις ουσιαστικές επιδράσεις που άσκησαν μέσω των δικτύων τους στη διαμόρφωση της μουσικοχορευτικής κουλτούρας τόσο της Σμύρνης, όσο και της Λέσβου. Με αυτό τον τρόπο θέτει το ζήτημα ενός «λαϊκού» (vernacular), θα λέγαμε, κοσμοπολιτισμού, του υβριδικού συνδυασμού, εντός διακριτών ταξικά και εθνοπολιτισμικά ενοτήτων, δυτικών και ανατολικών στοιχείων, που διαμορφώνουν νέες μορφές πολιτισμικής επικοινωνίας και τελικά μετασηματίζουν τα πρότυπα της αστικής διασκέδασης.

Το έργο της ανασύστασης του σύνθετου και ενδιαφέροντος μουσικού τοπίου της Σμύρνης κατά την περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι το 1922 μελετά η Basma Zeruali. Εξετάζει τη θέση και τον ρόλο της μουσικής σε μια ευρεία σειρά περιστάσεων, ξεκινώντας από τις θρησκευτικές εορτές των Ορθοδόξων, τις εορτές των Καθολικών, των μουσουλμάνων και των Εβραίων, όπου εστιάζει στη συμμετοχή μελών άλλων εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων, τις εθνικές εορτές, οθωμανικές και ελληνικές, τις ιδιωτικές εορτές, για να κλείσει με τη μελέτη της θέσης της μου-

σικής στην καθημερινή ζωή των Σμυρνίων, πέρα από τις καθιερωμένες θρησκευτικές και πολιτικές εορτές. Απώτερος στόχος της είναι η μελέτη της επίδρασης των ποικίλων ιδιαιτεροτήτων της Σμύρνης, δημογραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών, στη διαμόρφωση της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής ζωής της.

Στην ανασύσταση του πολυποίκιλου μουσικού τοπίου της Σμύρνης, που στην περίοδο της ακμής της χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη παραδοσιακής, λαϊκής και λόγιας μουσικής, αναφέρεται ο Γιώργος Κωνσταντζος. Μέσα από τη μελέτη των μουσικών καταγραφών εκείνης της περιόδου, της ζωής και του έργου των μουσικών της πόλης και των επιρροών που δέχτηκαν, διερευνά την αστική και λόγια σμυρναϊκή μουσική, προϊόντα του ευρωπαϊκού και κοσμοπολίτικου χαρακτήρα της, όπως σημειώνει. Εκτός των άλλων, αναφέρεται στην καταγραφή του Ντικουτρέ και στην επίδραση του έργου του σε ευρωπαίους και έλληνες συνθέτες. Σε αυτό το πλαίσιο, θα υποστηρίζαμε, δημιουργούνται διαφορετικές αλλά και αλληλοσχετιζόμενες αναπαραστάσεις του μουσικού τοπίου της Σμύρνης, που, παρά τη διαφορετική τους ματιά, δημιουργούν έναν «ενδιάμεσο χώρο», καθώς προσεγγίζουν τη μουσική της Ανατολής χρησιμοποιώντας τη μουσική γραμματική της Δύσης.

Τη μουσική εικόνα της Σμύρνης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ανασυνθέτει ο Λευτέρης Τσικουρίδης. Εστιάζει σε εκείνους τους δημιουργούς που καλλιέργησαν τη μουσική παιδεία αλλά και κατέγραψαν τη σύγχρονή τους λαϊκή μουσική (Ν. Φαρδύς) ή πειραματίστηκαν, σε μια προσπάθεια να δημιουργήσουν μια νέα μουσική γλώσσα η οποία θα περιλάμβανε στοιχεία της ανατολικής και της δυτικής μουσικής (Μ. Μισαηλίδης), είτε χρησιμοποιήσαν στοιχεία της ελληνικής δημοτικής παραδοσιακής μουσικής και τα ενσωμάτωσαν στα ευρωπαϊκά ακούσματα (L. A. Bourgault-Ducoudray). Η συνεξέτασή τους αναδεικνύει τις επιρροές που δέχτηκε η αστική μουσική της Σμύρνης από τη Δύση, το δημοτικό τραγούδι και τη βυζαντινή μουσική. Επίσης, επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς οι δυτικοί συνθέτες προσέγγιζαν τη μουσική της Ανατολής, αλλά και οι έλληνες μουσικοί της Ανατολής τοποθετούνταν απέναντι στη δυτική μουσική.

Ο Ιωάννης Πλεμμένος επιδίδεται στη συστηματική παρακολούθηση της διαχείρισης των εικόνων της Σμύρνης στο ευρωπαϊκό δράμα και μελόδραμα από τον 17ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Η εικόνα της Σμύρνης στα υπό εξέταση έργα δεν είναι ομοιογενής αλλά συνδέεται με το πολιτισμικό και αισθητικό κλίμα κάθε εποχής. Μέσα από τα μάτια των Δυτικών «άλλων», η Σμύρνη παρουσιάζεται ως συνέχεια του παρελθόντος αλλά και ως προβολή ενός ιδεατού μέλλοντος, ενώ παράλληλα προσλαμβάνονται από αυτούς και προβάλλονται οι πολλαπλές όψεις της σύγχρονης ιστορικής της «πραγματικότητας». Διαπιστώνοντας ότι η ιστορικότητα και ο ρεαλισμός δεν απουσιάζουν από τις αναπαραστάσεις της Σμύρνης, ο συγγραφέας υιοθετεί ως πιο πρόσφορος για την ανάλυσή του τους όρους *ετεροτοπία*, και *ενδιάμεσος χώρος*, προκειμένου να εξετάσει τη Σμύρνη ως έναν ιδεώδη μεν, υπαρκτό όμως χώρο, όπου λαμβάνουν χώρα διεργασίες που συνδέονται με πολιτισμικές ωσμώσεις και αποικιοκρατικές αντιλήψεις.

Η Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη επιχειρεί μια πρωτότυπη προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού της Σμύρνης με οδηγό τη μελέτη της λαϊκής ζωγραφικής του Θεόφιλου. Με επίκεντρο τη βιογραφία του καλλιτέχνη εξετάζει τις αναπαραστάσεις και τις εικόνες της Σμύρνης μέσα από τα μάτια του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόφιλος, μέσα από ατομικές, θραυσματικές αναμνήσεις και συλλογικές μνήμες, ανασυνθέτει αποσπασματικές εικόνες της Σμύρνης, ενταγμένες όμως σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, όπου συνταιριάζει μύθο, ιστορία και παράδοση. Η συγγραφέας αναδεικνύει την τεράστια σημασία που έχει η βαθιά γνώση της ιστορικής εξέλιξης άλλων, φαινομενικά ασύνδετων με το υπό μελέτη αντικείμενο, πτυχών του λαϊκού πολιτισμού, στην περίπτωση μας του δρωμένου των Μάηδων. Με άλλα λόγια, η διερεύνηση του κοινωνικού, ιστορικού και πολιτισμικού περιγυρού από τον οποίο ο ζωγράφος αντλεί τη θεματολογία και δημιουργεί τα έργα του, επιβεβαιώνει και πάλι την ανάγκη συνολικότερων και όχι αποσπασματικών προσεγγίσεων του λαϊκού πολιτισμού.

Στα κείμενα της θεματικής «Εκπαίδευση, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα» αναδεικνύεται η σχέση της εκπαίδευσης με την ιδεολογία και την εθνική ταυτότητα. Στο εγχείρημα ενίσχυσης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, μέσα από την ανάπτυξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και της προβολής του ελληνικού πολιτισμού, εντάσσεται η ίδρυση το 1891 του Συλλόγου Μικρασιατών η Ανατολή. Κεντρικός στόχος του Συλλόγου ήταν ο γλωσσικός «επαναξελληνισμός» των κοινοτήτων της Μικράς Ασίας επιλογή που τον κατέστησε τον κύριο φορέα πνευματικής και εθνικής διαπαιδαγώγησής τους. Μέσα από την ανάλυση του αρχείου του Συλλόγου η Ευαγγελία Αχλάδη ανιχνεύει τη θέση της Σμύρνης στις δράσεις του Συλλόγου που αφορούν στην εκπαίδευση των τουρκόφωνων ορθόδοξων της Ανατολίας, παράλληλα με αντίστοιχες πρωτοβουλίες από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και το Ελληνικό Παρθεναγωγείο της Σμύρνης. Παρουσιάζονται στοιχεία για τις εκπαιδευτικές αλλά και τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μικράς Ασίας, τα οποία αποκαλύπτουν το φάσμα των διαφορετικών αντιδράσεων απέναντι στην ελληνική εθνική ιδεολογία και τη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας.

Το θέατρο στη Σμύρνη από τη μετεπαναστατική περίοδο μέχρι το 1922, τόσο ως δραματουργική παραγωγή όσο και στην παιδαγωγική του διάσταση, μελετά η Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου με επίκεντρο την παιδαγωγό Σαπφώ Λεοντιάδα, διευθύντρια του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής. Η μελέτη της κινείται σε δύο άξονες, αφού πραγματεύεται τη σχετική δραματουργία αλλά και τις σχολικές θεατρικές παραστάσεις που πραγματοποιήθηκαν. Εξετάζει ζητήματα όπως η σύνδεση του σχολικού θεάτρου με την αναβίωση του αρχαίου δράματος και η ένταξη του θεάτρου στο σχολικό πρόγραμμα στο πλαίσιο της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών. Η διττή δράση της Σαπφούς Λεοντιάδος, ως δραματουργού μαθητικών έργων και συγγραφέως άρθρων για τη θεατρική παιδεία, προβάλλει τη σύνδεση του θεάτρου με την πνευματική κίνηση της εποχής και τον ρόλο του στην κοινωνική, ηθική και εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητριών.

Το βιβλίο αποτελεί το αντικείμενο της ενότητας «Βιβλιογραφικές παραγωγές, διαδρομές και αναγνώσεις», στην οποία εξετάζονται όχι μόνο οι βιβλιογραφικές παραγωγές αλλά επίσης οι διαδρομές και οι πολλαπλές αναγνώσεις των βιβλίων.

Με το ζήτημα της βιβλιογράφησης της εκδοτικής παραγωγής στη Σμύρνη και την προετοιμασία σχετικού αφιερωματικού τόμου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών για τα 90 χρόνια από την καταστροφή της ασχολείται η Ιωάννα Πετροπούλου. Αναφέρεται στην προσπάθεια διάσωσης της βιβλιοπαραγωγής τριών αιώνων (1764-1922) και εντοπίζει θεματικά κλειδιά για την ανάγνωση της βιβλιογραφίας ώστε αυτή να λειτουργήσει ως εργαλείο για την κατανόηση και ερμηνεία της ιστορικής περιρρέουσας ατμόσφαιρας του ελληνόφωνου χριστιανικού στοιχείου τη συγκεκριμένη περίοδο. Μέσα από την ανάλυση τριών παραδειγμάτων επιχειρεί να αναδείξει τον πολυεθνικό χαρακτήρα της πόλης, πριν και κατά τη συγκρότηση των εθνικών ταυτοτήτων, αλλά και τον ρόλο της ελληνικής γλώσσας που υπερβαίνει τους εθνικούς διαχωρισμούς. Όπως ορθά επισημαίνει, τα βιβλία της Σμύρνης συνιστούν ένα προνομιακό πεδίο για να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία σταδιακής διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης.

Ο Αθανάσιος Καραθανάσης πραγματεύεται το σημαντικό για την πνευματική και κοινωνική ιστορία της Σμύρνης ζήτημα της διακίνησης των ελληνικών βιβλίων κατά την περίοδο 1802-1820 υπό το φως του νεοελληνικού Διαφωτισμού και της διαμάχης των εκπροσώπων του με την Εκκλησία. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζει δώδεκα δειγματοληπτικά επιλεγμένες εκδόσεις της περιόδου αυτής και διαπιστώνει ότι η πλειονότητα των εκδόσεων και των συνδρομητών συνδέονται με τον εκκλησιαστικό, κυρίως, χώρο, χωρίς ωστόσο να λείπουν και εκπρόσωποι του Διαφωτισμού, μαθητές του Φιλολογικού Γυμνασίου και της Ευαγγελικής Σχολής, γιατροί και έμποροι. Στο άρθρο παρουσιάζεται η εξάπλωση των δικτύων διακίνησης του βιβλίου, όχι μόνο στη Σμύρνη και στην ευρύτερη περιοχή της αλλά και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο και την Καππαδοκία και αναδύονται όψεις της κοινωνικής συγκρότησης και της πνευματικής κίνησης στη Σμύρνη.

Στο στρογγυλό τραπέζι με τίτλο «Η προσφυγική μνήμη ως εμπειρία στον Λόγο και την Τέχνη» στο οποίο συμμετείχαν ο συνθέτης Γιώργος Ανδρέου, ο στιχουργός-εκδότης Παρασκευάς Καρασούλος και η ερμηνεύτρια-τραγουδοποιός Αφροδίτη Μάνου, τα κυρίαρχα θέματα ήταν οι προσωπικές μνήμες και η σχέση του παρελθόντος με το παρόν ως βίωμα και καλλιτεχνική εμπειρία. Μέσα από την κατάθεση προσωπικών ιστοριών οι ομιλητές διερεύνησαν τη λειτουργία της μνήμης στη ζωή και το έργο των καλλιτεχνών με προσφυγικές ρίζες.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με το απομαγνητοφωνημένο κείμενο της ανακοίνωσης του Βαγγέλη Κεχριώτη, ως μια μικρή συνεισφορά στη μνήμη του πρόωρα χαμένου συναδέλφου. Στην ανακοίνωσή του με τίτλο: «Ποιος κυβερνά αυτή την κοινότητα; Αντιπαράθεσις και συμβιβασμοί στις διαδικασίες εκπροσώπησης των ελληνόρθοδοξων της Σμύρνης στις αρχές του 20ού αι.» ο Βαγγέλης Κεχριώτης πραγματεύεται την κοινοτική οργάνωση των ελληνορθοδόξων της Σμύρνης. Ειδικότερα εστιάζει στη σύγκρουση που εκδηλώνεται την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σχετικά με το δικαίωμα των ελλήνων υπηκόων της πόλης να συμμετέχουν

στις εκλογές για την ανάδειξη της Δημογεροντίας. Πρόκειται για μια αντιπαράθεση στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας που τελικά αφορά κοινωνικά, οικονομικά αλλά και ευρύτερα ιδεολογικά ζητήματα.

Θα κλείσουμε την εισαγωγή με την ευχή και αυτό το βιβλίο να συμβάλει στη νηφάλια επιστημονική διερεύνηση της ιστορίας της Σμύρνης πριν το 1922, μακριά από τις άχρονες, νοσταλγικές και τελικά παραμορφωτικές ματιές που επιβλήθηκαν από το τραυματικό για την ιστορική μνήμη γεγονός της καταστροφής της, το 1922. Επιπλέον, να στρέψει το ενδιαφέρον στην ιστορική διάσταση των πολιτισμικών φαινομένων και πρακτικών, ενισχύοντας έτσι την κριτική προσέγγιση του παρελθόντος. Είναι προφανές ότι οι απόψεις που διατυπώθηκαν στη διάρκεια του Συνεδρίου και αποτυπώνονται στο βιβλίο τονίζουν την ανάγκη για περαιτέρω διερεύνηση σε ζητήματα που αφορούν τόσο πτυχές της ζωής της ελληνικής κοινότητας της Σμύρνης όσο και των σχέσεών της με τις άλλες κοινότητες. Πολύ περισσότερο, αναδεικνύουν την αναγκαιότητα για μια συνολική και σε βάθος μελέτη όλων των κοινοτήτων της Σμύρνης. Ελπίζουμε ότι τα θέματα που θίγονται στις σελίδες αυτού του βιβλίου θα αποτελέσουν αντικείμενο διαλόγου της επιστημονικής και όχι μόνο κοινότητας και θα δώσουν μια ακόμη αφορμή για τη συνέχεια της προσπάθειας της συνολικής επιστημονικής διερεύνησης του πολιτισμού και της ιστορίας της Μικράς Ασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστοπούλου, Σ. (1998), *Μικρά Ασία 19ος αιώνας-1919 οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Appadurai, A. (2011), Cosmopolitanism from Below: Some Ethical Lessons from the Slums of Mumbai, *The Johannesburg Salon*, 4, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://jwtc.org.za/volume_4/arjun_appadurai.htm (πρόσβαση 02/01/2013).
- Appadurai, A. (2014), *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.
- Appiah, K.A. (2005), Rooted Cosmopolitanism, στο Appiah, K.A., *The Ethics of Identity*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 213-272.
- Ascher, F. (1995), *Métapolis ou l'avenir des villes*, Paris: Editions Odile Jacob.
- Assmann, A. (1999), *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München: C.H. Beck.
- Assmann, J. (1992), *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München: C.H. Beck.
- Βαρλάς, Μ. (2003), Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης, στο Τζεδόπουλος, Γ. (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 148-174.
- Βεργέτη, Μ. (1994), *Από τον Πόντο στην Ελλάδα: Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Bauman, Z. (2002), *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γιώργος Ίκαρος Μπαμπασάκης, Αθήνα: Ψυχογίος.
- Bhabha, H. (1994), *The Location of Culture*, London: Routledge.
- Bhabha, H. (1996), Unsatisfied: Notes on Vernacular Cosmopolitanism, στο Garcia-Morena L. and Pfeifer, P. (eds), *Text and Nation*, London: Camden House, 191-207.
- Bhabra, G. K. (2007), *Rethinking Modernity: Postcolonialism and the Sociological Imagination*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bodnar, J. (1994), *Remaking America: Public Memory, Commemoration and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Castells, M. (1973), *La question urbaine*, Paris: Ed. Maspero.
- Cheah, Ph. (2006), Cosmopolitanism, *Theory, Culture & Society*, 23(2-3), 486-496, (μόνιμος σύνδεσμος: <http://doi.org/10.1177/026327640602300290>).
- Cohen, M. (1992), Rooted Cosmopolitanism: Thoughts on the Left, Nationalism and Multiculturalism, *Dissent*, 39, 478-483.
- Comaroff, J. and Comaroff, J. (eds) (1993), *Modernity and its Malcontents. Ritual and Power in Postcolonial Africa*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Connerton, P. (1989), *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Delanty, G. (2006), The Cosmopolitan Imagination: Critical Cosmopolitanism and Social Theory, *The British Journal of Sociology*, 57(1), 25-47.
- Dibazar, P., Lindner, C., Meissner M. and Naef J. (2013), Questioning Urban Modernity, *European Journal of Cultural Studies*, 16(6), 643-658.
- Diouf, M. (2000), The Senegalese Murid Trade: Diaspora and the Making of a Vernacular Cosmopolitanism, *Public Culture*, 12, 679-702.
- Eldem, E. (2009), The Undesirables of Smyrna, 1926, *Mediterranean Historical Review*, 24(2), 223-227, (μόνιμος σύνδεσμος: <http://doi.org/10.1080/09518960903562545>).

- Εξερτζόγλου, Χ. (2010), *Οι “χαμένες πατρίδες” πέρα από τη νοσταλγία: Μια κοινωνική-πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19ου - αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Ηλιού, Μ. και Κιτρόεφ, Α. (επιμ.) (2012), *Σμύρνη: Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης 1900-1922: Ένα βιβλίο βασισμένο στην ομώνυμη ταινία*, Αθήνα: Μίνωας, Πρωτεύας, Μουσείο Μπενάκη.
- Fariás, I. and Stemmler, S. (2012), Deconstructing “Metropolis”: Critical Reflections on a European Concept, στο Brantz, D., Disko, S. and Wagner-Kyora, G. (eds), *Thick Space: Approaches to Metropolitanism*, Bielefeld: Transcript Verlag, 49-66.
- Φραγκάκη-Syrett, Έ. (2010), *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18ο αιώνα (1700-1820)*, μτφρ. Δημήτρης Ν. Σωτηρόπουλος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Fuhrmann, M. (2003), Cosmopolitan Imperialists and the Ottoman Port Cities. Conflicting Logics in the Urban Social Fabric, *Cahiers de la Méditerranée*, 67, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://cdlm.revues.org/128> (πρόσβαση 15/6/2015).
- Fuhrmann, M. (2007), Meeresanrainer – Weltenbürger? Zum Verhältnis von hafenstädtischer Gesellschaft und Kosmopolitismus, *Comparativ, Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung*, 17(2), 12-26.
- Gekas, A. (2009), Class and Cosmopolitanism: The Historiographical Fortunes of Merchants in Eastern Mediterranean Ports, *Mediterranean Historical Review*, 24(2), 95-114.
- Georgelin, H. (2007), *Σμύρνη: Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, μτφρ. Μαρία Μαλαφέκα, Αθήνα: Κέδρος.
- Georgelin, H. (2011), Living Together in Urban Contexts: Port Cities versus Inner-anatolian Places (1880-1924), *Erytheia: Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos*, 32, 357-383.
- Gillis, J. (ed.) (1994), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Halbwachs, M. (1925), *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Librairie Félix Alcan.
- Halbwachs, M. (1992), The Legendary Topography of the Gospels in the Holy Land (1η έκδοση 1941), στο Coser, L., *Maurice Halbwachs: On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 193-235.
- Hardt, M. and Negri, A. (2009), *Commonwealth*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Harvey, D. (1978), The Urban Process under Capitalism: A Framework for Analysis, *International Journal of Urban and Regional Research*, 2, 101-131, (μόνιμος σύνδεσμος: <http://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1978.tb00738.x>).
- Hobsbawm, E. (1990), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Karachristos, I. and Warlas, M. (2014), Narrating one’s Life Story: Storytellers, Storytelling Cultures and the Dimensions of Self-Presentation among the Greek-Orthodox Refugees of Asia Minor, στο *Narratives across Space and Time: Transmissions and Adaptations. Proceedings of the 15th Congress of the International Society for Folk Narrative Research (June 21-27, 2009 Athens)*, Publications of the Hellenic Folklore Research Centre, nr. 31, Athens: Academy of Athens, vol. II, 43-63.
- Κατσάπης, Κ. (2003), Αντιπαράθεσις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, στο Τζεδόπουλος, Γ. (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 104-126.

- Kechriotis, V. (2005a), *The Greeks of Izmir at the End of the Empire. A non-Muslim Ottoman Community between Autonomy and Patriotism*, PhD Dissertation, University of Leiden.
- Kechriotis, V. (2005b), Greek-Orthodox, Ottoman-Greeks or just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turks Revolution, *Études Balkaniques*, 1, 51-72.
- Knowles, S. (2007), Macrocosmopolitanism? Gilroy, Appiah, and Bhabha: The Unsettling Generality of Cosmopolitan Ideas, *Postcolonial Text*, 3(4), διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://postcolonial.org/index.php/pct/article/view/731/497> (πρόσβαση 13/1/2015).
- Κουλούρη, Χ. (2012), Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, στο *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, επιμέλεια Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης, Αθήνα: Ασίνη, 181-210.
- Latour, B. (1993), *We Have Never Been Modern*, trans. Porter C., Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Λεοντή, Α. (1998), *Τοπογραφίες του Ελληνισμού: Χαρτογραφώντας την πατρίδα*, Αθήνα: Scripta.
- Liakos, A. (2007), Historical Time and National Space in Modern Greece, στο Tadayuki H. and Fukuda H., *Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present*, Sapporo, *Slavic Euroasian Studies*, nr. 15, 205-227.
- Λιάκος, Α. (2011), Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς, στο Εξερχόζγλου Χ., Σταματόπουλος Δ., Ozil A., Κατσάπης Κ. και Τσέτλακα Α. Μ., *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, επιμέλεια-εισαγωγή Αντώνης Λιάκος, Αθήνα: Νεφέλη, 11-23.
- Linstroth, J. (2002), History, Tradition and Memory among the Basques, *History and Anthropology*, 13(3), 159-189.
- Loizos, P. (1981), *The Heart Grown Bitter: A Chronicle of Cypriot War Refugees*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Λυοτάρ, Ζ. Φ. (1993), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση.
- Mackridge, P. (1996), Εισαγωγή, στο Πολίτης, Κ., *Στον Χατζηφράγκο*, Αθήνα: Εστία, 27*-63*.
- Mayer, M. (2006), Metropolitan Research in Transatlantic Perspective, *CMS Working Paper Series No. 002-2006*, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://www.researchgate.net/publication/228748796_Metropolitan_Research_In_Transatlantic_Perspective (πρόσβαση 02/01/2015).
- Meinecke, F. (1917), *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München: R. Oldenbourg.
- Mitterauer, M. (1999), Millennium und andere Jubeljahre: Warum feiern wir Geschichte?, *Historien*, 1, 125-146 (1η έκδοση Βιέννη 1998).
- Μπενβένιτσε, Ρ. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) (1999), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο τμήμα κοινωνικής ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Nora, P. (1989), Between Memory and History: Les lieux de mémoire, *Representations* 26, 7-25.
- Ossewaarde, M. (2007), Cosmopolitanism and the Society of Strangers, *Current Sociology*, 55(3), 367-388.
- Park, E. R., Burgess, E. and McKenzie, R. (1925), *The City*, Chicago: University of Chicago Press.
- Recchia, A. and Urbinati, N. (eds) (2009), *A Cosmopolitanism of Nations: Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building and International Relations*, Princeton, Oxford: Princeton University Press.

- Reif, H. (2012), *Metropolises: History, Concepts, Methodologies*, στο Brantz, D., Disko, S. and Wagner-Kyora, G. (eds), *Thick Space: Approaches to Metropolitanism*, Bielefeld: Transcript Verlag, 31- 47.
- Ricoeur, P. (2013), *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Simmel, G. (1950), *The Metropolis and the Mental Life* (1η έκδοση 1903), στο *The Sociology of Georg Simmel*, New York: Free Press, 409-424.
- Soja, E. W. (1996), *Thirdspace*, Malden, MA: Blackwell.
- Soja, E. W. (2000), *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Malden, MA: Blackwell.
- Soja, E. W. (2011), *Regional Urbanization and the End of the Metropolis Era*, στο Bridge, G. and Watson, S. (eds), *The New Blackwell Companion to the City*, Oxford: Wiley-Blackwell, 679-689.
- Σμυρνέλη, Μ.Κ. (2008), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού*, μτφρ. Μαρίνα Κουνεζή, Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Soppelsa, P. (2009), *The Fragility of Modernity: Infrastructure and Everyday Life in Paris, 1870-1914*, PhD Dissertation, The University of Michigan, Ann Arbor.
- Terdiman, R. (1993), *Present Past: Modernity and the Memory Crises*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Werbner, P. (2006), *Vernacular Cosmopolitanism*, *Theory, Culture & Society*, 23(2-3), 496-498, (μόνιμος σύνδεσμος: <http://doi.org/10.1177/026327640602300291>).